

László Zsigmond Bujtás

De Hongaarse galeislaaf-predikanten en Nederland

Abstract

The Hungarian protestant ministers who had been baselessly charged in 1673 and 1674 by a special court at Pressburg with rebellion, treason and defamation of the Catholic Church were sentenced to death. Those who converted to Catholicism or promised to leave the country could escape. Those who persisted were sold at Naples to Spanish galleys as slaves. The ministers asked help, among others, from the Netherlands. As a result of efforts of many persons the States General instructed in November 1675 admiral Michiel de Ruyter to liberate the galley slaves. After their liberation in February 1676, they were in exile in Zürich. Eight of them visited the Netherlands in the autumn of that year to try to get diplomatic and financial support so that they could return to Hungary in order to continue their ministry. The Netherlands helped them a lot in both areas. Lots of books dealt with their story in the 17th and 18th centuries in the Netherlands. Later they became more and more part of the memory place 'Michiel de Ruyter'.

Keywords: Hungarian galley slaves; support of the Netherlands for protestant galley slaves; Ruyter, Michiel de; ecclesiastical history; reception history of the protestant galley slaves in the Netherlands in the 17th and 18th centuries

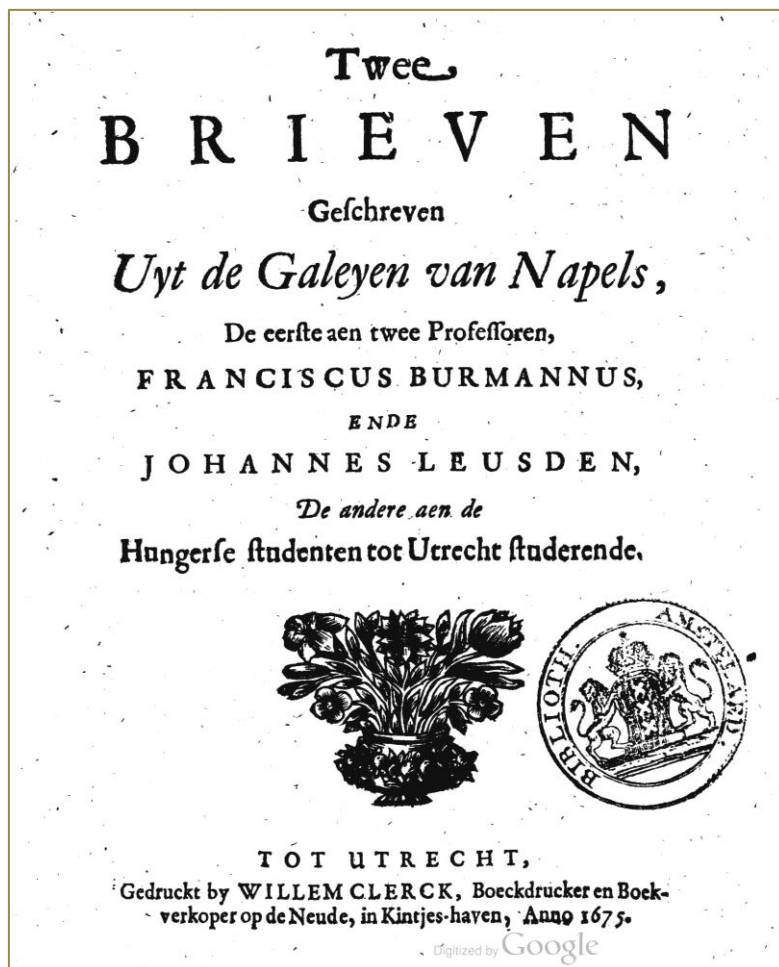
Na de val van de Wesselényi-samenzwering tegen het gezag van de Habsburgers, begon er in het Koninkrijk Hongarije een katholieke restauratie in het kader waarvan onder andere protestanse kerken werden weggenomen en protestantse predikanten werden vervolgd. Een hoogtepunt van deze restauratie was het zogenaamde bloedgericht van Pressburg.¹ In 1673 en 1674 werden meerdere honderden protestantse predikanten en schoolmeesters niet alleen uit het Koninkrijk Hongarije maar ook uit door de

Turken bezette Hongaarse gebieden gedagvaard om voor het gericht te verschijnen. Ze waren verdacht van vermeende belasting van het katholieke geloof, hoogverraad (samenspelen met de samenzweerders) en hulp aan de Turken te bieden om Hongarije binnen te dringen. Vóór het vellen van het oordeel konden de aangeklaagden vrijgesproken worden als ze katholiek werden of van hun ambt afzagen of het land vrijwillig voorgoed verlieten. Degenen die niet bereid waren om een van de aangeboden mogelijkheden aan te nemen, werden ter dood veroordeeld en in de gevangenis gesloten alwaar vanwege de kwellende omstandigheden meerdere van hen bezweken of overleden zijn. De straf van degenen die tot het uiterste volhardden werd in galeistraaf veranderd. De predikanten werden in twee groepen te voet naar Triëst gedreven. De eerste groep vertrok in maart van 1675 en kwam in mei te Napels aan waar ze aan de galeien verkocht werden. De tweede groep werd in juli 1675 naar Napels gestuurd maar ze kwam nooit daar aan door een verbod op zeetochten van de Republiek van Venetie. Deze tweede groep bleef voorlopig te Triëst en werd vandaar te voet verder gedreven tot Buccari.² De eerste groep predikanten is op 11 februari 1676 door admiraal *Michiel de Ruyter* (1607–1676) bevrijd terwijl degenen van de groep te Buccari die niet van hun geloof afvielen en nog in leven waren, op grond van een gratiebesluit van de Duitse Keizer, *Leopold I* (1640–1705)³ door twee Hongaarse advocaten uit de gevangenis gehaald werden.⁴

1. Berichten over de geloofsvervolgingen in Hongarije, het verkopen van de protestantse predikanten aan de galeien en de beslissing over hun bevrijding

De kwestie van de Hongaarse protestanten was niet onbekend voor de kerkelijke en wereldlijke organen in Nederland. *Johannen Leusden* (1624–1699), hebraïst aan de Universiteit van Utrecht, die waarschijnlijk door een van zijn voormalige studenten over de ontwikkelingen in Hongarije geïnformeerd was, vertelde op 8 februari 1675 in de vergadering van de kerkenraad van de hervormde gemeente van Utrecht dat er in Hongarije van de protestanten kerken zijn weggenomen, predikanten zijn verdreven en de Zweedse gezant te Wenen, Bengt Oxenstierna aan Leopold I gevraagd heeft om in de gevangenissen opgesloten luthersen vrij te laten.⁵ De Staten van Utrecht hebben nog in dezelfde maand hun gedeputeerden bij de Staten-Generaal gevraagd om bij het orgaan te bemiddelen zodat ze ten gunste van de Hongaarse protestanten aan de Keizer zouden schrijven en

bij de buitenlandse gezanten in den Haag in dezelfde kwestie interveniëren.⁶ Daarom kon het geen toeval zijn dat in 1675 de memorie van de Zweedse gezant en het verzoek van de in Hongaarse gevangensissen opgesloten predikanten aan de Keizer in Nederlandse vertaling in Utrecht verscheen.⁷

*De Nederlandse uitgave van de Latijnse brieven van de Hongaarse galeislaaf-predikanten aan Johannes Leusden en Frans Burman, resp. hun landgenoten (Utrecht, 1675)
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Pfl. J q 4)*

Kort nadat de predikanten aan de galeien waren verkocht, begonnen ze te corresponderen om met hulp van hun potentiële patronen te bereiken dat ze vrijgelaten zouden worden. Rond de zomer en herfst van 1675 zijn brieven van hen bekend die ze onder andere aan de hervormde gemeente te Napels,⁸ aan de magistraat en kerken van Zürich,⁹ de koningen van het Heilige Roomse Rijk, de Duitse keurvorsten, hertogen, baronen en graven¹⁰ en de Duitse universiteiten schreven.¹¹

Behalve de genoemde geadresseerden bleek Nederland als protestantse mogendheid en bondgenoot van de Duitse Keizer een potentiële bemiddelaar te zijn. Daarom probeerden beide groepen van de predikanten met het land contact te leggen.

De groep te Napels probeerde via meerdere kanalen met Nederlanders in contact te komen. Nadat ze aan de galeien verkocht waren schreven ze een brief aan de Staten-Generaal.¹² Lid van deze groep, *Ferenc Otrókosi Fóris* (1648–1718) die voor de dagvaarding naar het gerechtshof te Pressburg predikant in Rimaszombat¹³ was en vroeger in Utrecht studeerde, wendde zich op 6 juni tot zijn voormalige leraren, de eerder genoemde Leusden en Frans Burman (1628–1679), hoogleraar theologie aan de universiteit aldaar.¹⁴ Door hun ellendige staat te beschrijven vroeg hij hen om met andere hoogleraren en predikanten ten gunste van de predikanten bij de Staten-Generaal te bemiddelen zodat ze bij de Keizer voor hun vrijlating zouden interveniëren.¹⁵ In zijn antwoord van 19 augustus 1675 verzekerde Burman Otrókosi uit Hanau dat hij bij zijn vrienden bij de Staten-Generaal zal proberen te bereiken dat ze ten gunste van de predikanten bij de Keizer bemiddelen.¹⁶

Naast hun pogingen om met Nederlandse regeringsorganen en personen binnen Nederland contact te leggen probeerden ze ook op indirecte manier Nederland te benaderen. In de periode tussen 12 mei en 2 juli 1675¹⁷ schreven ze aan de Nederlandse resident te Basel, *Abraham Malapert* (1639/40–1676).¹⁸ De groep te Triëst wendde zich tot *Nicolaus Zaffius* (1620– na 1678), arts en predikant te Venetië¹⁹ met het verzoek om bij de Staten-Generaal en de koning van Engeland handelend op te treden om te bereiken dat hun losgeld opgebracht wordt.²⁰ Ten slotte staat ook vast dat ze vóór 22 september ook met de Nederlandse resident te Wenen, *Gerard Hamel Bruyninx* (1616–1691) contact hadden gelegd.²¹

Op 25 augustus 1675 schreven de predikanten een nieuwe brief aan Burman en Leusden²² met het verzoek om hun brief gericht aan de Staten-Generaal²³ met hun gezag bij de kerkenraad te ondersteunen omdat ze er

zeker van waren dat de aanbeveling van de kerkenraad een grote rol kon spelen dat de Staten-Generaal voor hen zouden instaan.

Burman las de brief van Otrókocsi van 6 juni in de vergadering van de kerkenraad op 6 september 1676 voor. De kerkenraad besloot ervoor te zorgen dat de brief in het Nederlands vertaald en gedrukt zou worden.²⁴ Ook namen ze de beslissing de Synode en de Staten van Utrecht te benaderen om ten gunste van de predikanten bij de Staten-Generaal te bemiddelen.²⁵

Op 9 september 1675 wendde Zaffius zich tot de predikanten van de Nederlandse kerken, de rectoren van de scholen en de hoogleraren van de universiteiten met het verzoek om zijn protegés te ondersteunen.²⁶ Op 14 september stuurde hij de brief van de groep van Triëst dd. 13 augustus, gericht aan hem naar Zürich.²⁷ De magistraat van Zürich vroeg *Johann Heinrich Heidegger* (1633–1698), hoogleraar theologie aldaar,²⁸ om een goed woord voor de predikanten bij Mapalert te doen.²⁹ Heidegger stuurde op 18/28 september de genoemde brieven aan Malapert door,³⁰ die de kopieën van de ontvangen stukken aan *Hendrik Fagel* (1617–1690) liet toekomen die in den Haag met de buitenlandse zaken belast was om de predikanten in zijn welwillendheid aan te bevelen.³¹ Op 22 september wendde Hamel Bruyninx uit Wenen zich tot de Staten-Generaal en gaf van zijn memorie³² bericht waarin hij de onschuld van de predikanten zou bewijzen, tevens vroeg hij zich af of het niet verstandig zou zijn bij het Hof in Wenen en Madrid³³ handelend op te treden zodat ze de predikanten zouden uitleveren met als doel dat ze totdat hun patronen hun onschuld zouden bewijzen onder Nederlands gezag zouden blijven.³⁴

De kerkenraad van Utrecht hield zich met de brief van de predikanten dd. 25 augustus 1675 pas twee en halve maand later, op 11 oktober bezig. Ze besloten aan hun vertegenwoordiger in Den Haag te schrijven opdat hij zou nagaan welke stappen de Staten-Generaal betreffende de kwestie deden en gaven hem opdracht zijn best te doen ten gunste van de predikanten.³⁵

Op 19 oktober 1675 wendde Malapert zich tot admiraal Michiel de Ruyter³⁶ en gaf hem bericht over de collecten ten behoeve van de predikanten in Duitsland. Omdat Malapert vreesde dat totdat de resolutie van de Staten-Generaal De Ruyter bereikte, velen van de predikanten niet meer in leven zouden zijn, liet hij de admiraal weten dat hij vond dat De Ruyter de vrijlating van de predikanten bij de vicekoning van Napels³⁷ zonder meer zou kunnen bereiken. Mocht de Ruyter hiertoe de mogelijkheid hebben, dan verzoekt hij hem de predikanten op zijn schepen te plaatsen en naar Zürich te sturen.³⁸

De bemoeienissen van Burman waren succesvol. Op 24 oktober 1675 hielden de Staten-Generaal zich met de brief van Otrokocsi bezig en wel op verzoek van de provincie Gelderland. Na de vergadering kreeg Hamel Bruyninx de instructie om alles te ondernemen dat de predikanten vrij zouden komen.³⁹ Op 30 oktober behandelen ze de brief van Malapert en besloten betreffende de kwestie het advies van de commissie van buitenlandse zaken te vragen.⁴⁰ De Synode van Utrecht komt op het onderwerp terug in haar vergadering van 3 november. Ze besloten zich tot de andere synodes van het land te wenden. Ze gaven een korte samenvatting van de eerder genoemde brief van Otrokocsi van 6 juni en maakten de stappen bekend die ze bij de Staten van Utrecht maakten ten einde de predikanten vrij te krijgen en verzochten de andere synodes om bij de staten van hun provincies eraan te werken dat ze hun vertegenwoordigers bij de Staten-Generaal opdracht zouden geven de kwestie van de predikanten te ondersteunen.⁴¹ Ten slotte gaven de Staten-Generaal op 11 november 1675 De Ruyter de instructie om de predikanten te bevrijden, mede gelet op de brieven van Hamel Bruyninx en die van Malapert.⁴²

In zijn brief van 9 december 1675 liet Burman de predikanten weten dat de Staten-Generaal door haar resident te Wenen ernstige stappen ten gunste van hen zou ondernemen. Hij vond het het gunstigst dat ze De Ruyter opdracht zouden geven om alles te ondernemen dat ze vrijgelaten zouden worden. Burman bracht hun zaak ook onder de aandacht van de schoonzoon van de admiraal, Bernard Somer (1642–1684), predikant te Amsterdam nog vóór de beslissing van de Staten-Generaal en ook Somer bracht zijn schoonvader op de hoogte. De Synode van Utrecht benaderde ook andere classes, onder andere die van Walcheren en ook de admiraal zelf schreef zijn landgenoten in Zeeland.⁴³ De brief van de Utrechtse hoogleraar laat goed zien welke belangrijke rol hijzelf, de Synode en de Staten van Utrecht bij de voorbereiding van de bevrijding van de predikanten speelden.

2. De bevrijding van de predikanten

De schepen van viceadmiraal Jan den Haen (1630–1676) kwamen op 12 december 1675 in de buurt van Napels aan, eerder dan die van admiraal De Ruyter. Nadat men over het lijden van de galeislaaf-predikanten bericht ontving, was de predikant van de viceadmiraal, *Gilles (Aegidius) Viret*⁴⁴ degene die in het gezelschap van Den Haen de predikanten bezocht om hun

hulp aan te bieden.⁴⁵ Na het bezoek op 14 december stelde Viret namens de viceadmiraal tien vragen aan de predikanten waarmee de Nederlanders naar de oorzaken vroegen die ertoe leidden dat ze aan de galeien verkocht waren.

De vragen waren onder andere het volgende: Waarvan waren ze beschuldigd? Hoe waren ze op de galeien terecht gekomen? Waren ze voor geld aan de galeien verkocht, en zo ja voor welk bedrag? Probeerden hun collega-predikanten die in Hongarije bleven iets voor hen te doen? Wat dachten ze zelf wat de eerstvolgende stap zou moeten zijn om hun vrijheid terug te krijgen?⁴⁶ De predikanten sloten hun antwoorden aan Den Haen bij de brief die ze aan Viret richtten. Ze deelden mede dat ze wegens vermeende belasting van het katholieke geloof, hoogverraad en het bieden van hulp aan de Turken aangeklaagd waren. Ze waren inderdaad ter dood veroordeeld waardoor men probeerde te bereiken dat ze tot het katholieke geloof zouden terugkeren, maar ze hoorden geen oordeel waarmee ze tot galeistraaf werden veroordeeld. Naar verluidt was dat de persoonlijke beslissing van *Leopold Kollonitsch* (1631–1707), bisschop van Wiener Neustadt. Ze waren inderdaad voor vijftig ducaten per persoon aan de galeien verkocht. Wat de pogingen van hun landgenoten betreft, vernamen ze dat degenen die hen probeerden te ondersteunen in de gevangenis waren terecht gekomen. Ten slotte gaven ze aan dat ze eigenlijk nauwelijks wisten wiens gevangene ze waren. Zou het duidelijk zijn wie het is, zou men bij degene ten gunste van hen interveniëren.⁴⁷

Inmiddels kwam ook de vloot van De Ruyter aan. Daarom schreven de predikanten vóór 21 december twee smeekbrieven in het Latijn⁴⁸ aan de predikant van de admiraal, *Theodorus Westhovius* (1645–1705)⁴⁹ met het verzoek om de aandacht van De Ruyter op hun situatie te vestigen. Nadat de admiraal de brieven gelezen had, stuurde hij op 21 december zijn secretaris, Johan van der Poort en Westhovius naar de vicekoning van Sicilië⁵⁰ om namens hem de vicekoning te vragen om ten gunste van de predikanten aan de vicekoning van Napels te schrijven. Maar ook hijzelf richtte een brief aan de vicekoning van Napels.⁵¹

Op 1 januari 1676 ontving De Ruyter de resolutie van de Staten-Generaal van 11 november van vorig jaar met de instructie om alles te ondernemen dat de predikanten uit de gevangenschap vrij zouden komen.⁵² Hierna schreef hij aan de vicekoning van Sicilië, die in zijn antwoord dat op 5 januari 1676 aankwam, De Ruyter liet weten dat hij volgens de wens van de admiraal ten gunste van de predikanten aan de vicekoning van Napels geschreven had.⁵³

Op 4 januari richtte De Ruyter in de buurt van het eiland Stromboli een nieuwe brief aan de vicekoning van Napels waarin hij hem liet weten dat hij de resolutie van de Staten-Generaal met twee bijgesloten brieven ontvangen had.⁵⁴ Tevens informeerde hij hem erover dat de Staten-Generaal in haar resolutie van 11 november 1675 hem verplicht heeft om bij de vicekoning alles te ondernemen om de predikanten die om hun geloof aan de galeien verkocht en nog in leven waren vrij te krijgen. Namens de Staten-Generaal vroeg hij de vicekoning om de onschuldigen die om hun geloof lijden vrij te laten omdat hij uit de argumenten die de onschuld van de gevangen gehouden predikanten bewijzen, duidelijk kon zien dat de ongelukkigen onder het voorwendsel van rebellie, daadwerkelijk echter om hun geloof vervolgd werden. Hij hoopte erop dat hij gunstig antwoord zou krijgen omdat hij de Staten-Generaal over de voortgang van de zaken bericht moest geven.⁵⁵

Op 18 januari legde de vicekoning van Sicilië in de buurt van Melazzo een bezoek bij De Ruyter af. De admiraal vroeg naar de vrijlating van de predikanten waarop het antwoord van de vicekoning was dat hij geen twijfel over de vrijlating had. Toch moest er nog aan gewerkt worden.⁵⁶ Op 22 januari zegde de vicekoning van Napels in een brief gericht aan De Ruyter de vrijlating van de predikanten toe.⁵⁷

Op 23 januari stuurde De Ruyter eveneens uit de buurt van het eiland Stromboli twee leden van zijn vloot naar Napels om van de Nederlandse consul, *Cornelio van Dalen* (†1713) te vernemen of er eventueel een instructie van de Staten-Generaal was binnengekomen met betrekking tot de voortzetting van zijn expeditie in de Middellandse Zee. Omdat er geen instructie bij de consul was binnengekomen, besloot de admiraal naar Nederland terug te keren,⁵⁸ waardoor de kans voor de predikanten om vrijgelaten te worden voorbij leek te gaan.

Op weg naar Nederland richtte Westhovius op januari 30 vanuit de omgeving van het eiland Elba een brief aan de predikanten. Hij liet hen weten dat hoewel ze al op 23 januari naar huis vertrokken waren, ze nog steeds bezig waren met hun vrijlating. Van mensen aan het Siciliaanse Hof vernamen ze dat de vicekoning van Napels bereid was om hen van hun ketens te verlossen en dat die mensen geen twijfel erover hadden dat de predikanten vrijgelaten zouden worden. De Nederlanders hadden er wel twijfels over, daarom proberen ze niet met woorden maar met daden te helpen. Juist daarom schreef hij hun de brief om te vernemen hoe de gang van zaken was. Omdat ze al op weg naar huis waren en hij hen persoonlijk niet kon spreken, stelde hij vragen aan hen behalve de tien vragen die Viret eerder

aan hen gesteld had. Westhovius vroeg onder andere of er ook predikanten uit door de Turken bezette gebieden van Hongarije voor het gerechtshof te Pressburg gedagvaard waren en of de predikanten van alle hervormde en lutherse gemeenten van de door de Duitse Keizer beheerste Hongaarse gebieden verdreven waren, en of er wel gemeenten waren waar de predikanten mochten blijven. Tenslotte vroeg Westhovius de predikanten hun antwoord via een Dordrechtse koopman aan hem te laten toekomen.⁵⁹

Op 4 februari kreeg De Ruyter een brief van stadhouder Willem III van Oranje (1650–1702) met het verzoek om toch op de Middellandse Zee te blijven. De admiraal volgde de instructie op en zette opnieuw koers naar Napels.⁶⁰ Hij kwam op 10 februari aldaar aan en schreef opnieuw een brief aan de vicekoning van Napels om hem over zijn aankomst te informeren.⁶¹ In zijn antwoord op dezelfde dag⁶² beloofde de vicekoning de vrijlating van de predikanten. Omdat dit ondanks deze belofte toch niet gebeurde, bezocht de admiraal de volgende dag de vicekoning om de vrijlating van de predikanten te eisen, waarna de vicekoning de vrijlating van de predikanten toegezegd heeft.⁶³

Op 12 februari 1676 gingen Westhovius en Viret naar Napels om de predikanten van de galeien te verlossen. Hierna kwamen de predikanten terecht bij viceadmiraal Den Haen en de dag erop ontmoetten ze De Ruyter.⁶⁴ Hierna werden ze verdeeld over de schepen van de Nederlandse vloot.⁶⁵ Ze brachten ruim een maand op de schepen door. In die tijd was Viret die als proponent aan boord was gegaan door Westhovius in de aanwezigheid van de Hongaarse predikanten als predikant bevestigd.⁶⁶ Omdat de Nederlanders voor verdere gevechten stonden, besloten ze de predikanten op het vasteland te zetten. Ze kregen een paspoort van de admiraal waarin hij hen de beslissing liet of ze naar huis of naar Nederland zouden gaan.⁶⁷ De predikanten werden overgeplaatst op een Engels schip dat hen naar Venetië bracht waar ze meerdere weken doorbrachten om van de kwellingen te genezen en te herstellen.

3. Dankbetuigingen

Na de bevrijding van de predikanten betuigde eerst de eerdergenoemde Zaffius zijn dank door middel van twee brieven die hij op 29 februari 1676 schreef.⁶⁸ Beide brieven horen bij het genre dankbetuigende brief (met eigentijdse uitdrukking: *litterae gratiarum actoriae*). In de eerste brief⁶⁹ die hij – ook namens de predikanten – aan de Staten-Generaal richtte, beant-

woordt hij de door hemzelf gestelde vraag waarom Nederland het enige land was waartoe men zich met het verzoek kon wenden om de zaak van de galeislaaf-predikanten te ondersteunen. De schrijver trekt de conclusie dat zijn positie als Europese mogendheid, zijn hieruit voortvloeiende gezag, alsmede het instaan voor de gerechtigheid Nederland voor deze rol predestineerde. Zijn overwinning, dat wil zeggen de bevrijding van de predikanten, vergelijkt hij met het succes van de bijbelse Gideon en de stammen die de laatstgenoemde tot strijd riep. De arts-predikant te Venetië ziet duidelijk de rol van resident Malapert die de Staten-Generaal over de situatie van de galeislaaf-predikanten op de hoogte had gebracht en die van de gezant Hamel Bruyninx die in zijn bij het Weense Hof ingeleverde memorie aangetoond had dat de Hongaarse predikanten niet vanwege (als voorwendsel aangehaald) hoogverraad maar wegens hun religie veroordeeld waren. Ook is Zaffius zich ervan bewust dat de beslissing om de predikanten te bevrijden in Nederland op staatsniveau was genomen waarvan De Ruyter de uitvoerder was.

De tweede brief, die Zaffius aan De Ruyter richtte⁷⁰ is een persoonlijk en oprecht eerbetoon voor de verdiensten, vroegere overwinningen en de heldendaad van de geadresseerde waarmee hij de op de galeien wegwijnende predikanten bevrijd had. Hij ziet de vrijlossing van de predikanten alsof er een wonder gebeurd is. Als teken van zijn eerbetoon vergelijkt hij de admiraal met de bijbelse Gideon. Toch benadrukt hij dat de admiraal als middel (*instrumentum*) van degenen gehandeld had die in de hiërarchie boven hem staan. Deze verminderde of anders realistisch te noemen benadering verschilt enigszins van de met enthousiasme gemengde erbetuiging van de predikanten die in hun bevrijder een nieuwe Mozes zagen.⁷¹

Otrokocsi schreef op 7 mei 1676 een brief vanuit Venetië aan Burman, waarin hij voor de voortdurende hulp van de Utrechtse hoogleraar en de ondersteuning van de hervormde gemeente van die stad dankt. Hij vond dat er wonderlijke overeenkomst was tussen hun bevrijding en die van de kinderen van Israël uit Egypte, in hun geval was namelijk De Ruyter de dappere Mozes die in opdracht van de Staten-Generaal het goddelijk bevel om hen te bevrijden uitvoerde.⁷²

Jakab Csúzi Cseh (1639–1695) die voor de dagvaarding naar het gerechtshof te Pressburg als predikant te Losonc⁷³ werkzaam was, studeerde ook in Nederland. Hij maakte deel uit van de tweede groep van de tot de galeien veroordeelde predikanten, die eveneens naar Napels was gestuurd, maar niet verder was gekomen dan de gevangenis van Buccari. Aldus had ook hij de beproevingen van de reis ervaren. Hij was met een

andere predikant⁷⁴ vrijgelaten om in Wenen, respectievelijk Venetië het losgeld voor de vrijlating van henzelf en van de anderen bijeen te brengen. Omdat ze er niet in slaagden het gehele bedrag bijeen te brengen, werden alleen Csúzi en zijn lotgenoot in vrijheid gesteld. Terwijl de laatstgenoemde in Venetië onderdook, keerde Csúzi na zijn vrijlating via Wenen naar Hongarije terug en was hij in augustus 1676 al thuis.⁷⁵

In de herfst van 1677 wendde Csúzi zich in een werk van hem tot Nederland om dank te betuigen voor de redding van zijn lotgenoten en om verdere ondersteuning te vragen.⁷⁶ Hij zond dit werk, dat *Labarum religiosi foederis* (Vlag van het geloofsverbond) was getiteld, aan de Staten-Generaal⁷⁷ en kenmerkte het genre ervan eveneens als dankzegging (*gratiarum actio*).⁷⁸ Hij droeg het werk op aan de leden van de Staten-Generaal, ‘de eerbiedwaardigste vaders van het vaderland, de voedsters van de kerk en de krachtigste beschermers van de evangelische waarheid’,⁷⁹ vervolgens constateerde hij in het inleidende deel dat Nederland een der bloeiendste staten van zijn tijd was en met name de aantrekkelijke eigenschap had dat het fundament van ’s lands welvaart in de religie en in de eerbied daarvoor bestond.⁸⁰

Van het landsbestuur vond de auteur het meest karakteristieke dat men in het land het ware geloof (*fides orthodoxa*) beleed en beoefende, maar terwijl voor anderen religie slechts een voorwendsel was, was deze voor de Nederlanders het belangrijkste in het leven omdat ze van mening waren dat de veiligheid en de integriteit van een land door het bestaan van de religie en de mogelijkheid om die te beoefenen gewaarborgd werden.⁸¹

De heldhaftigheid, zachtmoedigheid, vroomheid en liefdadigheid van Nederland bleken uit de wijze waarop het land met Hongarije omging.⁸² Omdat de leiders bij het bestuur van het land het recht en de waarheid voor ogen hielden en het geloof, de grootste gave van de mensheid, standvastig bewaarden, begrepen ze dat de vijanden van de predikanten onrechtmatig handelden, en al eerden ze keizer Leopold I als hun vriend, toch besloten ze de predikanten te steunen.⁸³

De vesting Sárovar waar Jakab Csúzi Cseh gevangen zat, tweede helft van de 17e eeuw (dubbele ets van Matthias Greischer, waarop afgebeeld de oostelijke en de westelijke zijde van de burcht, Historische Beeldgalerij, Hongaars Nationaal Museum, 55.1276)

Op grond van deze overwegingen hebben de Nederlanders met medewerking van de Nederlandse gezant te Wenen en admiraal Michiel de Ruyter bij de Habsburgse keizer en de onderkoning van Napels ten gunste van de predikanten bemiddeld, met als gevolg dat laatstgenoemden van de galeien van Napels en uit de gevangenis van Buccari verlost werden, op die manier komt alleen Nederland de eer toe dat het niet geaarzeld heeft de boeien van de gevangenen te slaken en deel te nemen aan het lijden van de dienaren van Jezus Christus door hen te bevrijden en aan boord van de Nederlandse schepen te nemen.⁸⁴

Zij danken Nederland dus voor alle verleende hulp, waardoor dit land in de gehele wereld beroemd is geworden, en verzoeken de Nederlanders om ook te helpen bereiken dat hun broeders die nog in het buitenland zijn naar Hongarije terug kunnen keren, voorts verzoeken zij de Nederlanders om ook in de toekomst Hongarije en de kerken en scholen aldaar te ondersteunen, wat tot gevolg zal hebben dat de gehele christelijke wereld hun vroomheid, scherpzinnigheid en grootmoedigheid zal bewonderen en ook dat het hervormde Hongarije hen zal vereren en dat het nageslacht hun daden zal herdenken.⁸⁵

Van de brief van de eerder genoemde Otrókocsi uit Venetië, die hij onmiddellijk na zijn bevrijding aan Burman schreef, is al sprake geweest. In een andere, te Zürich gedagtekende en mede namens de overige predikanten geschreven brief,⁸⁶ die hij zelf dankbetuiging (*gratiarum actio*) noemt, maar die in feite een verzoekschrift in de vorm van een memorandum is,⁸⁷ schetst hij in de zomer van 1677, nog voordat de predikanten naar Nederland vertrokken, een vanuit breder perspectief gezien beeld van het hulpvaardige Nederland en verzoekt hij dit land om steun teneinde de terugkeer van hemzelf en zijn lotgenoten naar Hongarije mogelijk te maken.⁸⁸

De auteur noemt de geadresseerden – ook hier de leden van de Staten-Generaal – ‘de innigste ondersteuners van de glorie Gods en het welzijn van de kerk’, ook karakteriseert hij hen als ‘hun na God gezegendste bevrijders en hun met dank van de ziel voor eeuwig te eren beschermheren’.⁸⁹ Ten slotte brengt hij de dankbaarheid onder woorden die de predikanten voor hun bevrijding voelen.

Hij begint zijn relaas met de christenvervolgingen in de oudheid, daarna noemt hij onder andere de vervolgingen in zijn eigen tijd en ten slotte stelt hij vast dat God, ondanks de vele vervolgingen vroeger en in zijn eigen tijd, zijn volgelingen nooit in de steek heeft gelaten, en al leek het er soms op

dat de vervolgdten ten onder zouden gaan, toch zond hij steeds weer helpers om de lijdenden te redden.

Otrokocsi karakteriseert de leiders van het land, dus indirect ook Nederland zelf, door hen met de genoemde helpers te vergelijken. Als voorbeeld noemt hij de bevrijding door de Nederlanders van de predikanten, die op de galeien in Napels en in de gevangenis te Buccari veel leed hadden ondergaan.

Hij vermeldt verder dat ze tijdens hun kwellingen gepijnigd werden door beelden en geluiden die leken op de uitgelezen gruwelen die Lot had ondergaan; dat ze zich geïsoleerd hadden gevoeld van het goddelijke Babylon en dat ze, afgescheiden van de gemeenschap der heiligen, tot het geestelijke Sion hadden gebeden. Echter dankzij God, de admiraals De Ruyter en Den Haen en de gezant te Wenen, Hamel Bruyninx, was hun lot in een oogwenk veranderd. Door de medewerking, de welwillende en onvermoeibare zorg en de efficiënte bemiddeling van hun redders was de dag gekomen waarop ze de genade, de daadkracht, de macht en het erbarmen van God hadden kunnen ervaren. Voor dit alles zouden ze God en hun Nederlandse helpers voor eeuwig dankbaar zijn en ze zouden ervoor zorgen dat hun daden niet in vergetelheid raakten. Ten slotte verzochten ze de Staten-Generaal bij keizer Leopold I te bemiddelen opdat zijzelf en hun in het buitenland rondolende broeders naar hun vaderland konden terugkeren en thuis vrijelijk het evangelie konden verkondigen, en opdat ze hun kerken en de in beslag genomen kerkelijke goederen terugkregen.

4. Acht voormalige galeislaaf-predikanten in Nederland (1676–1679)

Na de bevrijding van de predikanten was De Ruyter oorspronkelijk van plan om hen op zijn schepen naar Nederland te brengen,⁹⁰ dit is echter niet doorgegaan omdat hij zoals eerder gezegd op de Middelandse Zee moest blijven. Hierna was het de bedoeling dat de predikanten via Zwitserland Nederland zouden bereiken.⁹¹ Mede dankzij de bemoeienissen van Zaffius werden ze uiteindelijk in Zürich opgenomen. Tijdens hun verblijf aldaar is het duidelijk geworden dat Nederland slechts zes of acht predikanten kon ontvangen.⁹² Na zich enigszins hersteld te hebben zonden de predikanten uit Zürich twee delegaties uit, de ene naar Nederland en Engeland, de andere naar Duitsland. Hun doel was om ondersteuning van de protestantse staten te winnen zodat ze door bij de Duitse Keizer te bemiddelen, zouden

helpen te bereiken dat de predikanten zonder gestraft te worden naar Hongarije mochten terugkeren en hun dienst bij hun gemeenten mochten voortzetten.

De delegatie bestond uit zes hervormde en twee lutherse predikanten onder wie de eerder genoemde Otokocsi die mede gelet op zijn vroegere Nederlandse contacten blijkbaar de leidende figuur binnen de groep was. Ze vertrokken eind juli 1676 uit Zürich en nadat ze enkele Duitse steden bezocht hadden, kwamen ze in de tweede helft van augustus in Nederland aan.⁹³ Eerst bezochten ze Arnhem waar ze op 19 augustus een bijdrage voor hun reiskosten naar Den Haag ontvingen.⁹⁴ Hierna gingen ze naar Utrecht waar ze op 4 september op de vergadering van de hervormde kerkenraad vertelden dat ze namens hun collega-predikanten op weg naar Den Haag waren om voor hun bevrijding dank te zeggen en de Staten-Generaal te vragen bij de Duitse Keizer voor het verzekeren van de godsdienstvrijheid in Hongarije te bemiddelen.⁹⁵

Op 7 september gingen ze naar Leiden⁹⁶ waar ze van *Frederik Spanheim* (1632–1701), hoogleraar theologie een aanbevelingsbrief kregen waarin hij de predikanten van de Nederlandse kerken vraagt om bij de Staten-Generaal te bemiddelen zodat de predikanten naar hun vaderland en gemeenten terug mochten keren en hen met subsidies te helpen.⁹⁷

In de volgende stad, Den Haag, kregen ze ondersteuning van de gezant te Wenen, Hamel Bruyninx die in die tijd met vakantie in Nederland was.⁹⁸ Op 14 september verschenen ze op de vergadering van de Staten-Generaal en vroegen ze het orgaan om bij het Weense Hof stappen te ondernemen zodat ze naar hun vaderland terug mochten keren en hun kerken hun in beslag genomen goederen terug mochten krijgen. Bovendien vroegen ze een aanbevelingsbrief ten behoeve van hun geplande reis naar Engeland. De Staten-Generaal besloten hun een subsidie van 400 gulden te geven en het advies van de commissie van buitenlandse zaken betreffende de kwestie in te winnen.⁹⁹

In afwachting van de resolutie van de Staten-Generaal bezochten ze de hervormde gemeenten van andere steden met name die van Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gouda, Haarlem en Amsterdam.¹⁰⁰ Vanwege de samenstelling van de groep kwamen ze vooral bij hervormde gemeenten langs (die van de Nederlandse, Hoogduitse en Franse kerk), maar ze ontmoetten ook lutherse predikanten. Het doel van deze bezoeken was op korte termijn om financiële ondersteuning voor hun levensonderhoud te krijgen, omdat ze niet wisten wanneer ze naar hun vaderland terug mochten keren. Hun doel op lange termijn was om in kerkelijke kringen ondersteuning te vinden

zodat ze bij de wereldlijke leiders van het land ten gunste van hen zouden bemiddelen.

Een van de predikanten, *Balthasar Nikléczi*¹⁰¹ (1636–1704), die voor de dagvaarding naar het gerechtshof te Pressburg predikant te Alsósztrégova¹⁰² was, vereeuwigde in zijn album amicorum bijna alle plaatsen die zie bezochten. Het album werpt licht op de veelzijdige contacten die ze tijdens hun reis hadden gelegd. Niet alleen vroegen ze Nederlanders om inscripties, ook zelf plaatsten ze bijdragen in alba amicorum van Nederlanders, bijvoorbeeld in dat van de Oostzaanse predikant, *Johannes Albertus Zaunschlifer* (1636–1678).¹⁰³

Op 14 oktober namen de Staten-Generaal betreffende hun belangrijkere wens (dat wil zeggen de terugkeer naar hun vaderland en het herstel van de godsdienstvrijheid in Hongarije) nog geen beslissing. Wel gaven ze hun de gewenste aanbevelingsbrief aan de koning van Engeland, zelfs schreven ze nog een andere brief aan de koning om de predikanten te ondersteunen.¹⁰⁴ Hierna, medio november, vertrokken de predikanten naar Engeland.

Hamel Bruyninx, die in het voorjaar van 1677 nog steeds in Den Haag was, liet de predikanten per brief weten dat er nog geen formeel besluit over hun verzoek was. Toch begonnen de contouren zich ervan af te tekenen. Naar verluidt zou hij de opdracht krijgen om na zijn terugkeer in Wenen ten gunste van hen te bemiddelen.¹⁰⁵

Naast de Nederlandse gezant te Wenen werden de predikanten ook door de Haagse predikant, *David Amya* (1634–1711) geholpen in de stad. Ze leerden hem nog in de herfst van 1676 kennen samen met andere gedeputeerden van de respectieve synodes van Noord- en Zuid-Holland.¹⁰⁶ Toen verzochten ze de gedeputeerden hun twee, al meermaals genoemde wensen onder de aandacht van de Staten-Generaal te brengen.¹⁰⁷ Ook Amya nam in het voorjaar van 1677 contact met de predikanten op. Hij was van mening dat het verstandig zou zijn als enigen van hen naar Den Haag zouden terugkeren om daar aanwezig te zijn als de Staten-Generaal hun eerder ingeleverde verzoekschrift behandelden.¹⁰⁸

In april 1677 keerden twee predikanten onder wie Otrókocsi naar Den Haag terug, waar ze met de hulp van Amya contact zochten met leden van de Staten-Generaal. Een van hen was *Gijsbert van der Hoolck* (†1680), gedeputeerde van de Staten van Utrecht in Den Haag, die hun vroeg om een memorie op te stellen waarin ze aangaven hoe de Staten-Generaal hun zaak het beste zouden kunnen ondersteunen. De predikanten bereidden het stuk voor,¹⁰⁹ waarin ze stelden dat het het belangrijkste zou zijn als Nederland voor het laten gelden van de al bestaande wetten betreffende de gods-

dienstvrijheid in Hongarije zou instaan. Ook waren ze van mening dat het voortaan ook Hamel Bruyninx zou moeten zijn, die gezien zijn kennis betreffende de genoemde wetten, ten gunste van hen bij het Weense Hof zou bemiddelen.¹¹⁰ Tijdens de voorbereidingsgesprekken voerden de predikanten gesprekken onder andere met *Casper Fagel* (1634–1688), raadpensionaris van Holland en zijn broer, Hendrik, die voor buitenlandse aangelegenheden aansprakelijk was. Vooraf waren beiden positief over het vraagstuk.¹¹¹

Dankzij de gesprekken en de memorie van de predikanten zetten de Staten-Generaal de kwestie op 26 april op haar agenda en gaven Hamel Bruyninx volle bevoegdheid om bij het Weense Hof handelend optreden zodat de rechten van de protestantse kerken in Hongarije hersteld zouden worden en de verdreven predikanten naar hun land terug mochten keren.¹¹² Uit de bronnen blijkt dat voor het besluit ook de synodale gedeputeerden gesprekken voerden in Haagse politieke kringen onder andere met raadpensionaris Casper Fagel.¹¹³ Uit de notulen van de vergaderingen van de Synode van Zuid-Holland die in juli 1677 was gehouden is het duidelijk dat de Staten-Generaal haar genoemde resolutie mede dankzij de gedeputeerden namen. De synode riep trouwens de andere synodes op ook in de toekomst bij de respectieve statenvergaderingen van het land handelend op te treden zodat de protestantse kerken in Hongarije hun rechten terug zouden krijgen.¹¹⁴

De positieve beslissingen van de Staten-Generaal en van de synodes waren het resultaat van een goed doordacht, bewust opgebouwd en consequent uitgevoerd proces. Met andere woorden: strategie. Nadat de predikanten in september 1676 in Den Haag hun verzoekschrift indienden, begonnen ze op het laagste niveau, bij de gemeenten, hun doel en wensen duidelijk maken zodat deze op de respectieve synodale vergaderingen besproken zouden worden met als doel dat de synodale gedeputeerden voor hen op het hoogste niveau, dat wil zeggen bij de wereldlijke leiders van het land, ondersteuning zouden vinden.

Al was de resolutie van de Staten-Generaal een positieve stap op weg naar hun terugkeer naar Hongarije, toch was dat nog niet in zicht omdat er eerst een officiële verordening in Wenen uitgevaardigd moest worden die dat mogelijk maakte. Omdat er geen dergelijk formeel besluit werd genomen¹¹⁵ en de omstandigheden erop duiden dat de autoriteiten de terugkeer van de verdreven predikanten door de vingers zagen, keerden de predikanten die Nederland en Engeland bezochten langzamerhand, in de loop van 1678 en 1679 naar hun vaderland terug.

Naast de voorheen beschreven diplomatieke bemiddeling bood Nederland de predikanten ook op financieel gebied grote hulp. Behalve de eerder genoemde subsidie van de Staten-Generaal en de kleinere bedragen die ze van de bezochte kerkelijke gemeenten en steden ontvingen, werden er ook collectes georganiseerd die de grootste bedragen bij de respectieve gemeenten en classes van Amsterdam¹¹⁶ en Leiden opleverden.¹¹⁷ Het is merkwaardig dat een algemene collecte die bij de Franse kerken in Nederland ten behoeve van de Hongaarse predikanten was georganiseerd het grootste bedrag opleverde.¹¹⁸

5. Herinnering aan de Hongaarse galeislaaf-predikanten, voornamelijk in 17–18de eeuw

Het verhaal van de predikanten is door twee voormalige galeislaven in het Latijn beschreven. Een van hen, de eerder genoemde Otokocsi die ook lid van de groep was die Nederland bezocht had, vereeuwigde de gebeurtenissen in zijn werk onder de titel *Furor bestiae*.¹¹⁹ De andere, *Bálint Kocsi Csergő* (1647–1698) die voor de dagvaarding naar het gerechtshof te Pressburg rector te Pápa was en na hun bevrijding in Zürich bleef, legde het verhaal van de predikanten in zijn werk onder de titel *Narratio brevis*¹²⁰ vast.

Bernard Somer, predikant te Amsterdam, tevens schoonzoon van De Ruyter, leerde de predikanten kennen toen ze in de herfst van 1676 Amsterdam bezochten. Somer bewerkte het werk van Otokocsi¹²¹ en vertaalde het in het Nederlands.¹²² Dat het Nederlandse publiek voor het thema belangstelling had, bewijst niet alleen het feit dat het boek tweemaal is uitgegeven¹²³ maar ook dat de gravures die voor het boek waren vervaardigd ook apart, in folio formaat te koop waren.¹²⁴

Dat de herinnering aan de predikanten bleef bestaan laat zien dat er in 1684 in Amsterdam een zelfstandig werk, een soort bronnenuitgave verscheen die grotendeels teksten van Hongaarse auteurs met betrekking tot het bloedgericht te Pressburg en de galeislaaf-predikanten bevatte.¹²⁵ De teksten waren door de Amsterdamse genees- en letterkundige, *Abraham van Poot* (1638–1695) uit de stukken samengesteld die hij van Bernard Somer ontvangen had¹²⁶ en in het Nederlands vertaald had. In het voorwoord deelt de samensteller van het boek mede dat hij in 1678 enigen van de bevrijde predikanten die zich toen in Nederland ophielden ontmoet had en dat dit voor hem de aanleiding was het werk samen te stellen¹²⁷ dat trouwens ook de vertaling van het complete werk van Otokocsi bevatte.¹²⁸

Naast zelfstandige werken is het verhaal van de predikanten kort na hun bevrijding in de De Ruyter-biografie van *Lambert van den Bos* (1620–1698) opgenomen.¹²⁹ Ook komen ze voor in het monumentale werk van *Geeraert Brandt* (1626–1685).¹³⁰ In 1762 verscheen er opnieuw een boek van een anonieme auteur over de admiraal waarin hij op de bevrijding van de predikanten inging.¹³¹ In 1782 publiceert *C. Swaberland* een melodrama over het thema, die in zijn dramabundel verscheen. In de titel worden de naam van de admiraal en de bevrijding van de predikanten duidelijk aan elkaar gekoppeld.¹³²

Om een uitzicht op de 19^e eeuw te geven moet opgemerkt worden dat deze verbinding ook in de 19^e eeuw doorgaat, waarvoor een goed voorbeeld is het toneelstuk van *Maarten Westerman* uit 1819¹³³ en de historische roman van *A. D. Buren Schelen* uit 1840,¹³⁴ waarin de predikanten eveneens aan de naam van De Ruyter verbonden worden.

Naast zelfstandige werken die uitdrukkelijk over de predikanten gingen en de De Ruyter-biografieën is het verhaal van de predikanten ook in werken op het gebied van de *algemene kerkelijke geschiedenis* en *predicatiën* terecht gekomen.

1684 verscheen in Amsterdam het boek van de patroon van de in Zürich terecht gekomen predikanten, Heidegger, waarin de auteur bij de beschrijving van de Hongaarse geloofsvervolgingen en het verhaal van de predikanten van het eerder genoemde werk van de voormalige galeislaaf, Kocsi Csergő gebruik maakte.¹³⁵

In 1685 zag de korte algemene kerkelijke geschiedenis van de Amsterdamse predikant, *Balthasar Bekker* (1634–1698)¹³⁶ het licht, die als aanvulling op het soortgelijke werk van de Leidse historicus, Georgius Hornius¹³⁷ diende. De auteur neemt het gedeelte dat op Hongarije betrekking heeft¹³⁸ van het *Kort en waaragtig verhaal* over waardoor hij het verhaal van de predikanten uiteindelijk eveneens op grond van het werk van een Hongaarse auteur behandelt.¹³⁹ Bekker merkt trouwens op dat de ontmoeting met de bevrijde predikanten in Amsterdam in 1676 op hem een grote indruk maakte.¹⁴⁰

In 1685 verscheen ook een ander boek waarin de auteur zich met het verhaal van de predikanten bezig hield. De Rotterdamse predikant van Franse afkomst, *Pierre Jurieu* (1637–1713) wijdde in zijn werk tegen het papisme¹⁴¹ een apart hoofdstuk aan het bloedgericht van Pressburg en de galeislaaf-predikanten ('Histoire de la dernière persecution de Hongrie').¹⁴² Uit de analyse van de tekst blijkt dat aan het desbetreffende tekstgedeelte het genoemde werk van Heidegger ten grondslag lag.

In de herfst van 1685 hield *Florentius Costerus* (1635–1703), predikant te Hoorn een preek waarin hij onder de vervolgde protestantse kerken ook over die van Hongarije sprak.¹⁴³ Ook hij maakte van het *Kort en waaragtig verhaal* gebruik, waardoor uitendelijk ook bij hem het werk van Otrokocsi ten grondslag lag. Ook hoort Costerus bij degenen die de bevrijde predikanten in Nederland persoonlijk ontmoetten.¹⁴⁴

In het daarop volgende jaar verscheen de algemene kerkelijke geschiedenis van *Johannes Duykerius* (1661–1702). De auteur behandelt de gebeurtenissen per jaar. Bij de jaren tussen 1673 en 1676 gaat hij in op de geloofsvervolgingen in Hongarije en het verhaal van de galeislaaf-predikanten.¹⁴⁵ Hoewel de auteur zijn bron niet onthult, is het duidelijk dat hij het eerder genoemde boek van Bekker gebruikte, die zoals gezegd wat Hongarije betreft van het *Kort en waaragtig verhaal* gebruik maakte.

In 1687 maakte een andere Nederlandse auteur, *Melchior Leydecker* (1642–1721), hoogleraar theologie te Utrecht, een aanhangsel voor het eerder genoemde werk van Hornius op het gebied van de algemene kerkelijke geschiedenis waarin hij in het hoofdstuk dat op Hongarije betrekking heeft¹⁴⁶ een gedeelte van de *Apologia Ministrorum*¹⁴⁷ uitgaf. Uit de analyse van de tekst blijkt dat hij ook van de *Historia papatus* van Heidegger gebruik maakte.¹⁴⁸

In 1691 wijdde de jongere broer van Melchior, *Jacobus Leydecker* (1656–1729), predikant te Willemstad, in zijn werk op het gebied van de algemene kerkelijke geschiedenis bij de beschrijving van de geloofsvervolgingen een apart hoofdstuk aan die in Hongarije, waarin hij vooral op het bloedgericht te Pressburg en het verhaal van de galeislaaf-predikanten inging.¹⁴⁹ Hoewel de auteur zijn bron niet opgeeft, is het duidelijk dat hier het boek van Van Poot ten grondslag lag, waardoor hij dus grotendeels van het werk van Otrokocsi gebruik maakte.¹⁵⁰ Leydecker gaf zijn werk in 1701 onder een ander titel opnieuw uit, waarin hij de tekst die op de predikanten betrekking heeft merkwaardigerwijs op meerdere plaatsen aanpaste.¹⁵¹

Naast werken op het gebied van algemene kerkelijke geschiedenis en kerkelijke teksten duikt het verhaal van de predikanten ook in boeken op het gebied van de *algemene wereldgeschiedenis* op, waarin op hun verhaal bij de geschiedenis van Hongarije stilgestaan wordt. Aan het einde van de jaren 1690 zorgde de Utrechtse veelschrijver, *Simon de Vries* (1628–1708), voor de voorzetting van het werk van de Duitse geschiedsschrijver, Johann Ludwig Gottfried.¹⁵² Het boek van De Vries behandelt de geschiedenis van de afzonderlijke landen, ook die van Hongarije, per tijdvakken. Bij de bespreking van de jaren zeventig van de 17de eeuw gaat de auteur op de ge-

loofsvervolgingen en het verhaal van de predikanten in,¹⁵³ waarbij hij het werk van Van Poot (dus uiteindelijk die van Otrokocsi) als bron opgeeft.¹⁵⁴

Kort na het verschijnen van het werk van De Vries gaf de Leidse uitgever, Pieter van der Aa, een ander werk op het gebied van de algemene wereldgeschiedenis uit, met name dat van de Franse geschiedschrijver *Nicolas Gueudeville* (1654–1721), waarin de auteur het lot van de predikanten eveneens bij de geschiedenis van Hongarije behandelt.¹⁵⁵

Volledigheidshalve dient vermeld te worden dat het verhaal van de predikanten ook in eigentijdse werken is opgenomen die de geschiedenis van Nederland als onderwerp hebben. Bij voorbeeld maakt de geschiedsschrijver Geeraert Brandt voor zijn werk, dat de geschiedenis van de Reformatie in Nederland behandelt, een aanhangsel waarin hij op de geschiedenis van Nederland tussen 1600 en 1689 ingaat en bij het jaar 1676 de bevrijding van de predikanten vermeldt.¹⁵⁶ Een ander voorbeeld is het boek van de in Amsterdam werkzame Franse (geschied)schrijver *Jean le Clerc* (1657–1736) die het verhaal van de predikanten bij de daden van De Ruyter opsomt.¹⁵⁷

Op grond van het voorheen verhaalde kan men vaststellen dat er tot de jaren tachtig van de 17de eeuw een vast bronnenmateriaal zich ontwikkelde dat voor de auteurs van de 18de eeuw ten grondslag lag aan hun werk. Bij het ophalen van de herinnering aan de Hongaarse galeislaaf-predikanten maakten de Nederlandse auteurs grotendeels van werken van Hongaarse schrijvers of bewerkingen ervan gebruik. Naast deze waren ook de De Ruyter-biografieën van Van den Bos en Brandt belangrijke bronnen. Dankzij de genoemde werken was het verhaal van de predikanten in boeken op het gebied van de algemene wereld- en kerkelijke geschiedenis en in De Ruyter-biografieën in de 18^e eeuw bijna permanent aanwezig,¹⁵⁸ maar later werd het steeds meer een onderdeel van de herinnering aan Michiel de Ruyter.

Noten

¹ Duits: Pressburg, Hongaars: Pozsony, thans Bratislava, Slowakije.

² Buccari, thans Bakar, Kroatië.

³ Vanaf 1658 Duitse Keizer en vanaf 1655 koning van Hongarije.

⁴ Voor de gebeurtenissen zie de volgende samenvattingen: Borus, 'Die Befreiung' en Kónya, 'Die ungarischen Galeerensklaven.'

⁵ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 101.

⁶ A. w., 27–29.

- ⁷ Voor de Nederlandse vertaling zie *Propositie van den Extraordinari Ambassadeur den Grave van Oxenstern*. (Knuttel, *Catalogus*, 11260). In het pamflet bevindt zich ook de Nederlandse vertaling van het verzoekschrift van de predikanten aan de Keizer: *Supplicatie van 71 gevangene Sweitzer en Augsbursche Confessie genooten predikanten*.
- ⁸ Uitgegeven in Lampe, *Historia ecclesiae*, 451–452. Zie ook Bod, *Historia Hungarorum*, 2: 86–87.
- ⁹ Uitgegeven in Thury, *Adatok*, 18–22, 23–28.
- ¹⁰ Uitgegeven in *a. w.*, 124–130.
- ¹¹ Uitgegeven in Bod, *Historia Hungarorum*, 2: 103–106. Zie ook Thury, *Adatok*, 130–134.
- ¹² De tekst van de brief is niet bekend. Het feit dat zo'n brief geschreven was kan men concluderen uit de later te behandelen brief van de predikanten dd. 25 augustus 1675 waarin aan deze brief gerefereerd wordt.
- ¹³ Thans Rimavská Sobota, Slowakije.
- ¹⁴ Het origineel van de brief is niet bewaard gebleven. Een eigentijds afschrift bevindt zich in Bibliothèque publique et universitaire, Genève, Correspondance ecclésiastique, Ms. fr. 434. Vriendelijke mededeling van mw. G. Fragnère. Voor de uitgave van de tekst zie Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman.', 47–49.
- ¹⁵ Op cit., 48–49.
- ¹⁶ Burman was tot 1661 predikant te Hanau in Duitsland. De brief van Otrókocsi was doorgestuurd aan Burman die op bezoek in Hanau was. Burman liet Otrókocsi weten dat er daar en Frankfurt aan de Main collectes werden gehouden om de predikanten te ondersteunen. Vgl. Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman.', 52.
- ¹⁷ De bewaard gebleven tekst van de brief bevat geen datum. Aan de galeien te Napels waren 30 predikanten verkocht. De brief aan Malapert was door 29 predikanten ondertekend. In de volgende weken en maanden stierven meerdere predikanten door de kwellingen. De eerste stierf op 12 mei, de volgende op 12 juli. Hieruit volgt dat de brief tussen de twee genoemde data geschreven moest zijn.
- ¹⁸ Uitgegeven in Lampe, *Historia ecclesiae*, 467–469. Zie ook Bod, *Historia Hungarorum*, 2: 87–89.
- ¹⁹ Zaffius was van Zwitserse afkomst. Hij studeerde in Zürich, daarna was hij predikant bij diverse gemeenten in zijn vaderland, vervolgens arts en predikant in Venetië. Hij was vanaf het begin af aan de ijverigste patroon van de predikanten. Het is niet bekend wanneer en waar hij precies overleden is. Voor zijn biografie zie Truog, 'Zaff, ein ausgestorbenes Geschlecht.', 159–162. Zie ook Wencker, 'Nicolaus Zaff.' en Bernhard, 'Des Bünder Artzes Nikolaus Zaffs Einsatz.'
- ²⁰ Uitgegeven in Thury, *Adatok*, 17–18.
- ²¹ Zie de brief van Hamel Bruyninx aan de Staten-Generaal, Wenen 22 september 1675 in Brandt, *Het leven en bedryf*, 934–936. Zie ook Sprenger van Eyk, *De martelaars*, LV–LVIII.
- ²² Voor de tekst van de brief, zie het eerste item van het pamflet getiteld *Twee brieven geschreven uyt de galeien van Napels*. (Knuttel, *Catalogus*, 11262). De tweede brief schreven de predikanten aan hun landgenoten die in Utrecht studeerden. Het pamflet bevat niet allen het Latijnse origineel maar ook de Nederlandse vertaling van de

- briefven. Voor de uitgave van de teksten zie Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman.', 54–61.
- ²³ Kennelijk wordt hun eerdergenoemde brief bedoeld.
- ²⁴ *Een brief geschreven van een gereformte predikant in Hungaryen*. Vindplaats: Universiteitsbibliotheek Gent, Collectie Meulman, No. 5367. Voor de uitgave van de tekst Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman.', 49–51.
- ²⁵ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 102–103.
- ²⁶ Uitgegeven in Lampe, *Historia ecclesiae*, 447–449. Zie ook Bod, *Historia Hungarorum*, 2: 91–92.
- ²⁷ Thury, *Adatok*, 29.
- ²⁸ Heidegger speelde niet alleen in de voorbereidingsfase van de bevrijding van de predikanten een belangrijke rol, maar ook na hun bevrijding toen ze allemaal vanaf mei en juli 1676 in Zürich waren opgenomen. Zie hiervoor Schaffert, *Heidegger*.
- ²⁹ Pfister, *Kirchengeschichte der Schweiz*, 2: 506.
- ³⁰ Lampe, *Historia ecclesiae*, 449.
- ³¹ Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Staten-Generaal, inv. nr. 6135. Vriendelijke mededeling van mw. M. C. J. C. van Hoof.
- ³² *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive veritas et clara deductio*, Wenen, 1675. De originele Latijnse tekst is niet gepubliceerd. Voor de Nederlandse vertaling (*Onschuld der Euangelise Leeraren aan de Rebelle in Hungarijen*) zie Poot, *Naauwkeurig verhaal*, 189–414.
- ³³ De galeien te Napels voeren onder Spaans gezag.
- ³⁴ Brandt, *Het leven en bedryf*, 935. Zie ook Sprenger van Eyk, *De martelaars*, LVII.
- ³⁵ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 103–104.
- ³⁶ De Ruyter was in juli 1675 door de Staten-Generaal naar de Middellandse Zee uitgezonden om de Spaanse schepen tegen die van Frankrijk te ondersteunen.
- ³⁷ Fajardo de Zúñiga y Requesens, Fernando Joaquín, marqués de Los Vélez (1635–1693), tussen 1675 en 1683 vicekoning van Napels.
- ³⁸ Brandt, *Het leven en bedryf*, 941–942. Zie ook Sprenger van Eyk, *De martelaars*, LXX–LXXI.
- ³⁹ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 35–37.
- ⁴⁰ *A. w.*, 38.
- ⁴¹ *A. w.*, 87–89.
- ⁴² Brandt, *Het leven en bedryf*, 934. Zie ook Sprenger van Eyk, *De martelaars*, LIII–LV.
- ⁴³ Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman.', 63–64.
- ⁴⁴ Viret studeerde eerst in het Waalse College te Leiden, daarna vanaf 1675 aan de universiteit aldaar. Hij studeerde in 1670 af. Het lijkt erop dat hij geen predikantsplaats kreeg binnen de Franse kerk in Nederland. In de zomer van 1675 was hij als proponent door de Admiraliteit van Amsterdam beroepen om vlootpredikant bij Den Haen te worden. Vgl. Posthumus Meyjes, *Geschiedenis*, 195; *Album studiosorum*, 520; Knuttel, *Acta der particuliere synoden*, 187. Voor Viret, zie uitgebreider Bujtás, 'Lelkészavatus.'
- ⁴⁵ Lampe, *Historia ecclesiae*, 900.
- ⁴⁶ *A. w.*, 470–471.
- ⁴⁷ *A. w.*, 471–480.

- ⁴⁸ De brieven zijn niet bewaard gebleven daarom kan de datum slechts bij benadering worden gegeven.
- ⁴⁹ Westhovius was predikant te Hekelingen. In 1673, toen de admiraal een predikant zocht om hem op zijn eerstvolgende zeereis te vergezellen, heeft Westhovius zich uit eigen beweging aangemeld, terwijl in 1675 De Ruyter degene was die de dominee verzocht met hem mee te gaan. Vgl. Mijs, 'Uit het leven van Ds. Theodorus Westhovius.', 118–119.
- ⁵⁰ Fadrique Álvarez de Toledo y Ponce de León, marqués de Villafranca (1635–1705), tussen 1674 en 1676 vicekoning van Sicilië.
- ⁵¹ Brandt, *Het leven en bedryf*, 930.
- ⁵² A. w., 933–934. Als bijlagen werden hem onder andere de eerdergenoemde brieven van Hamel Bruyninx en Malapert toegestuurd. A. w., 934–936, 941–942.
- ⁵³ A. w., 942, 944.
- ⁵⁴ Kennelijk bedoelt hij de genoemde brieven van Hamel Bruyninx en Malapert.
- ⁵⁵ Bujtás, 'A megszabadítással kapcsolatos.', 83–85.
- ⁵⁶ Brandt, *Het leven en bedryf*, 954.
- ⁵⁷ Otokocsi, *Furor bestiae*, 59.
- ⁵⁸ Brandt, *Het leven en bedryf*, 959.
- ⁵⁹ Bujtás, 'A megszabadítással kapcsolatos.', 86–87.
- ⁶⁰ Brandt, *Het leven en bedryf*, 959–960.
- ⁶¹ A. w., 961.
- ⁶² Poot, *Naauwkeurig verhaal*, 442–444.
- ⁶³ Brandt, *Het leven en bedryf*, 962.
- ⁶⁴ Voor de ontmoeting met De Ruyter zie a. w., 963.
- ⁶⁵ Eveneens aldaar. Voor het bevel van De Ruyter en de verdeling op de schepen zie Bujtás, 'A gályarab prédikátorok megszabadítása.', 133–136.
- ⁶⁶ *Livre synodal*, 1: 762–763; Knuttel, *Acta der particuliere synoden*, 5: 195; *Een kerk onder toezicht*, 3: 29–30; Voor de achtergrond van de bevestiging zie Bujtás, 'Lelkész-avatás.'
- ⁶⁷ Voor de uitgave van het paspoort in het Latijn en de Duitse vertaling ervan, zie Eekhof, *Hongarije*, 164–166. Voor de oorspronkelijke Nederlandse versie, zie Bujtás, 'A gályarab prédikátorok megszabadítása.', 136–137.
- ⁶⁸ Met dank aan Ágnes Szöke voor de vertaling van de Latijnse tekst van de brief.
- ⁶⁹ Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Staten-Generaal, inv. nr. 6912.
- ⁷⁰ Het origineel van de brief is niet bewaard gebleven. Behalve een incompleet afschrift in Hongarije is op dit moment slechts één compleet afschrift van de brief bekend. Vindplaats: Zentralbibliothek Zürich, Ms. F 199 – J. Bapt. Ott, Sammelband: Schriftstücke über die religiösen Verfolgungen in Böhmen, Ungarn und Siebenbürgen, f. 480r–v. Met dank aan de heer Dávid Csorba die me op het laatstgenoemde afschrift attent maakte.
- ⁷¹ Otokocsi, *Furor bestiae*, 60.
- ⁷² Bujtás, 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman.', 66, 68.
- ⁷³ Thans Lučenec, Slowakije.
- ⁷⁴ István Beregszászi, voormalige predikant te Hanva (thans Chanava, Slowakije).

- ⁷⁵ Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 157.
- ⁷⁶ In de herfst van 1676 zond hij een ander werk van hem naar Zwitserland om dank te betuigen voor de opvang van zijn van de galeien verlore lotgenoten. Vgl. Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 157–158.
- ⁷⁷ Complete titel: *Labarum religiosi foederis, virentibus devotissimae gratitudinis stellatum smaragdis, solidiori tryumphantis Belgicae virtutis gloriae et candidioris affectus atque memoriae aeternitati sacrum* (In het Nederlands: Vlag van het geloofsverbond die door groen glanzende smaragden van de meest toegewijde dank schittert en aan de onwankelbare roem van de triomferende Nederlandse deugd alsmede aan de stralende liefde en de eeuwige herinnering is gewijd.) Vindplaats: Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Staten-Generaal, inv. nr. 6142. Csúzi zond zijn een kopie van zijn werk aan Hamel Bruyninx, die hij op het afschrift zijn dierbaarste beschermheer noemde. Als reden van de toezending vermeldde hij dat, indien de geadresseerde het origineel niet gezien had, hij tenminste het afschrift kon lezen en behouden. Vindplaats van het afschrift: Nationaal Archief, Den Haag, Archief van Gerard Hamel Bruyninx, inv. nr. 9.
- ⁷⁸ Met dank aan Gergő Gellérfi voor de vertaling van de Latijnse tekst van het werk dat ook talrijke Griekse woorden bevat.
- ⁷⁹ *Patribus Patriae dignissimis, Ecclesiae Nutriciis, Veritatis Evangelicae Assertoribus Maximis*. Vgl. Csúzi, *Labarum religiosi foederis*, f. [2r].
- ⁸⁰ A. w., [ff. 3r–4v]
- ⁸¹ A. w., [f. 5v]
- ⁸² A. w., [ff. 6v–7r]
- ⁸³ A. w., [ff. 7v–8r]
- ⁸⁴ A. w., [ff. 8r–v]
- ⁸⁵ A. w., [ff. 12r–v]
- ⁸⁶ Otokocsi aan de Staten-Generaal (namens de 24 in Zürich verblijvende predikanten). Zürich, 17/27 juli 1676. Vindplaats: Nationaal Archief, Den Haag, Archief van de Staten-Generaal, inv. nr. 6137.
- ⁸⁷ Beknopt besproken door Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 160–161. Omdat Thury van een afschrift van de tekst en niet van het originele stuk gebruik maakte, kon hij dit niet als afkomstig van Otokocsi identificeren.
- ⁸⁸ Met dank aan Ágnes Szőke voor de vertaling van de Latijnse tekst van de brief.
- ⁸⁹ *Dei gloriae ac boni Ecclesiae Promotores fervidissimi, nostri post Deum Liberatores felicissimi et Patroni perpetua animi gratitudine merito nobis observandi*.
- ⁹⁰ Bujtás, ‘A gályarab prédikátorok és Frans Burman.’, 70.
- ⁹¹ A. w., 66.
- ⁹² Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 156.
- ⁹³ Voor nadere details van hun reis en verblijf in Nederland zie Bujtás, ‘A megszábadított gályarab prédikátorok.’
- ⁹⁴ Gelders Archief, Arnhem, Archief van de hervormde gemeente Arnhem, Archief van de diaconie, Kasboek van de diaconie, inv. nr. 22, ontvangsten en uitgaven 1674–1684. Vriendelijke mededeling vande heer Menno Potjer.
- ⁹⁵ Miklós, ‘De houding der Nederlanden.’, 107–108.

- ⁹⁶ Otrókoci aan Heidegger. Amsterdam, 11 oktober 1676. Vindplaats: Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung, D 181. Vgl. Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 167.
- ⁹⁷ *A. w.*, 166.
- ⁹⁸ *A. w.*, 167.
- ⁹⁹ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 53–54.
- ¹⁰⁰ Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 167.
- ¹⁰¹ *Album amicorum Balthasaris Nicletii* (Széchényi Nationale Bibliotheek, Boedapest, Afdeling Handschriften, Duod. Lat. 81.). Voor het album en de reis, zie Asztalos, *A gályarab Nikléczi Boldizsár*.
- ¹⁰² Thans Dolná Strehová in Slowakije.
- ¹⁰³ Voor hun inscripties, zie Postma, *Als ballingen aan de boorden van Amstel*.
- ¹⁰⁴ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 55–59.
- ¹⁰⁵ Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 178.
- ¹⁰⁶ Zie de inscripties van hem en die van de volgende predikanten: Guilielmus Fabius uit Delft, Henricus Alutarius uit Leerdam, Adrianus Junius uit Leiden en Johannes Roldanus uit Enkhuizen op 17 september 1676. Nikléczi, *Album amicorum*, f. 138r.
- ¹⁰⁷ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 75.
- ¹⁰⁸ Otrókoci en Isván Bátorkeszi aan hun collega-predikanten te Zürich. Den Haag, 3 mei 1677. Vindplaats: Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung, D 181. Vgl. Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 178.
- ¹⁰⁹ Het origineel van de memorie is niet bewaard gebleven. De korte inhoud ervan kennen we alleen uit de genoemde brief van Otrókoci en Bátorkeszi.
- ¹¹⁰ Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 179.
- ¹¹¹ *A. w.*, 180.
- ¹¹² *A. w.*, 180–181. Voor de resolutie zie Knuttel, *Acta der particuliere synoden*, 5: 186–187. – Volgens Otrókoci namen de Staten-Generaal er ook een besluit over dat er een *collecte* voor hen zou worden gehouden. Vgl. Otrókoci aan Heidegger, Den Haag, 13 mei 1677. Vindplaats: Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung, D 181. Vgl. Thury, *A Dunántúli Református Egyházkerület*, 2: 182.
- ¹¹³ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 75–76.
- ¹¹⁴ Knuttel, *Acta der particuliere synoden*, 5: 187.
- ¹¹⁵ De oordelen van het bloedgericht van Pressburg op grond waarvan de predikanten verdreven waren, werden pas jaren later, in 1681 op de rijksdag van Sopron (Ödenburg) vernietigd.
- ¹¹⁶ Miklós, 'De houding der Nederlanden.', 93, 98.
- ¹¹⁷ In Leiden ontvingen ze 608 gulden en 13 stuiver dankzij de collecten in de stad en de classis Leiden. Zie Erfgoed Leiden, Archief van de Nederlandse hervormde gemeente te Leiden, Archief van de kerkenraad, 'Acta', notulen van de vergaderingen van de kerkenraad, inv. nr. 6, vergadering van 6 november 1676. Zie ook Bujtás, 'A megszabadított gályarab prédikátorok.', 17.
- ¹¹⁸ *Livre des Actes*, 807–808.
- ¹¹⁹ Otrókoci, *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria*.
- ¹²⁰ Kocsi, *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum*.

- ¹²¹ Anoniem, [Recensie], 60.
- ¹²² *Kort en waaragtig verhaal*, 1677.
- ¹²³ Voor de tweede uitgave zie *Kort en waaragtig verhaal*, 1686.
- ¹²⁴ Alblas, *Johannes Boekholt*, 374.
- ¹²⁵ Poot, *Naauwkeurig verhaal*.
- ¹²⁶ A. w., Voor-reeden, f. *2[v].
- ¹²⁷ A. w., Voor-reeden, f. *2[r].
- ¹²⁸ A. w., 1–145. Voor de auteurschap van Otrokocsi zie Miklós, ‘De schr. v. A. v. P.’s “Naauwk. verhaal”.’
- ¹²⁹ Bos, *Leeven en daden*, 295–299. 1683 verscheen een tweede uitgave van het werk waarin de passage over de predikanten eveneens voorkomt.
- ¹³⁰ Brandt, *Het leven en bedryf*, 930, 933–942, 961–963. Voor de latere uitgaven van het werk, zie de overzichtstabel bij Bujtás, ‘Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger.’, 33–34.
- ¹³¹ *Merkwaardige en beknopte historie*, 111–113.
- ¹³² Swaberland, *Michiel Adriaansz. de Ruyter of de verlossing der Hongarische predikanten*.
- ¹³³ Westerman, *Admiraal de Ruiter te Napels*.
- ¹³⁴ Buren Schele, *Episode uit het leven van Michiel Adriaansz. de Ruiter*.
- ¹³⁵ Heidegger, *Historia papatus*, 477–523. Volgend jaar verscheen de Franse vertaling van het werk. 1698 verscheende Latijnse versie voor de tweede keer in Amsterdam.
- ¹³⁶ Bekker, *Kort begryp*.
- ¹³⁷ Hornius, *Historia ecclesiastica*.
- ¹³⁸ Bekker, *Kort begryp*, 47–53.
- ¹³⁹ Voor de latere uitgaven van het werk zie de overzichtstabel bij Bujtás, ‘Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger.’, 33–34.
- ¹⁴⁰ Bekker, *Kort begryp*, 53.
- ¹⁴¹ Jurieu, *Prejugez legitimes*.
- ¹⁴² A. w., 336–348.
- ¹⁴³ Costerus, *De kerk in verdrukkinge*, 253–259.
- ¹⁴⁴ A. w., 259. Voor de latere uitgaven van het werk zie de overzichtstabel bij Bujtás, ‘Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger.’, 33–34.
- ¹⁴⁵ Duykerius, *Korteverhandeling*, 1174–1177.
- ¹⁴⁶ Leydecker, M., *Continuatio historiae ecclesiasticae*, 119–153.
- ¹⁴⁷ Het werk van de Zevenburgse graaf, Miklós Bethlen, verscheen eerst in Clausenburg (thans Cluj in Roemenië) in 1677. Een tweede uitgave zag het licht in Utrecht in 1678 dankzij de bemiddeling van Johannes Leusden. Vgl. Lampe, *Historia ecclesiae*, 486.
- ¹⁴⁸ Voor de Nederlandse vertaling van Leydecker’s aanvulling die meermaals uitgegeven was, zie de overzichtstabel bij Bujtás, ‘Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger.’, 33–34.
- ¹⁴⁹ Leydecker, J., *Kerckelycke historie*, 802–804.
- ¹⁵⁰ Voor de latere uitgaven van het werk, zie de overzichtstabel bij Bujtás, ‘Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger.’, 33–34.
- ¹⁵¹ Leydecker, J., *Adam Mosesen Christus*, 2: 413–414.

- ¹⁵² Gottfried, *Historische Chronick*.
¹⁵³ Vries, *Omstandigh vervolgh*, 2: 1034–1040.
¹⁵⁴ A. w., 1036.
¹⁵⁵ Gueudeville, *Le grand theatre historique*, 5: 245–248.
¹⁵⁶ Brandt, *Kort verhaal van de reformatie*, Anhangsel, 189–190.
¹⁵⁷ Clerc, *Histoire des Provinces-Unies des Pays-Bas*, 4: 386. In 1730 verscheen de Nederlandse vertaling van het werk waarin de passage over de predikanten eveneens voorkomt.
¹⁵⁸ Voor een overzichtstabel over de genoemde werken in de 17^e–18^e eeuw, zie Bujtás, ‘Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger.’, 33–34.

Bibliografie

- Alblas, J.B.H. 1987. *Johannes Boekholt (1656–1693). The first Dutch publisher of John Bunyan and other English authors*. Nieuwkoop: De Graaf. <https://doi.org/10.1163/9789004616233>
- Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXXV–MDCCCLXXXV*. Rieu, G. de (ed). Hagae Comitum. Nijhoff, 1875.
- Anoniem, 1687. [Recensie over het werk van G. Brandt’s werk *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter*]. *Bibliothèque universelle et historique*. 5.1: 1–65.
- Asztalos, M. 1933. ‘A gályarab Nikléczi Boldizsár diplomáciai utazása.’ [De diplomatieke reis van Balthasar Nikléczi] Szekfü, G. (ed.) *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére [Gedenkboek ter gelegenheid van de 80ste verjaardag van Árpád Károlyi]* Budapest: Sárkány, 66–72.
- Bekker, B. 1685. *Kort begryp der algemeine kerkelyke historien, zedert het jaar 1666. daar Hornius eindigt, tot den jare 1684*. Amsterdam: Boekholt.
- Bernhard, J.–A. 2015. ‘Des Bänder Artzes Nikolaus Zaffs Einsatz für die Galeerensträflinge.’ Bernhard, J.–A. (ed). *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen – Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der*

- frühen Neuzeit (1500–1700)*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 563–568.
- Bethlen, M. 1678. *Apologia ministrorum Evangelicorum Hungariae, ad innocentiam suam Orbi Christiano declarandam*. Ultrajecti: Clerck.
- Bod, P. 1890. *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Rauwenhoff, L.W.E. & Szalay (eds). 3 delen. Lugduni Batavorum, 1890.
- Borus, J. 1999. 'Die Befreiung der ungarischen Galeerensklaven – Admiral Michiel de Ruyter.' Reingrabner, G. et al. (hrsg.). *Reformation und Gegenreformation im pannonischen Raum*. Eisenstadt: Burgenländisches Landesmuseum, 243–256.
- Bos, L. van den. 1676. *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen*. Amsterdam: Hoorn, Bouman.
- Brandt, G. 1687. *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter*. Amsterdam: Wolf, Waesberge, Boom, Someren, Goethals.
- Brandt, G. 1698. *Kort verhaal van de reformatie en oorlog tegen Spanje in, en omtrent de Nederlanden tot den jare MDC, daar nogh by is gevoegt, het chronyxke der Nederlandsche geschiedenis, zedert het jaar 1600 tot het jaar 1689*. Rotterdam: Veer.
- Bujtás, L. Z. 1999. 'A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–76).' [De briefwisseling tussen Frans Burman en de Hongaarse galeislaaf-predikanten (1675–76)] *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*. 6: 35–74.
- Bujtás, L. Z. 2005/1. 'A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében.' [De bevrijding van de galeislaaf-predikanten in spiegel van Nederlandse bronnen] *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 11: 117–142.
- Bujtás, L. Z. 2005/2. 'A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676).' [Brieven betreffende Nederland over de bevrijding van de galeislaaf-predikanten in hun archief (1676)] *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények*. 3: 79–93.
- Bujtás, L. Z. 2014. 'A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában.' [Een delegatie van de bevrijde Hongaarse galeislaaf-predikanten in Nederland] Bozzay, R. (ed). *Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban [Verhalen uit de Lage Landen. Contacten tussen Hongarije en de Lage Landen in de vroegmoderne tijd]*. Debrecen: Printart-Press, 10–68.

- Bujtás, L. Z. 2017 a. 'Die ungarischen Galeerensklaven-Prediger als Erinnerungsort in der Niederlande im 17–18. Jahrhundert.' Varga, P. S. et al. (hrsg). *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 11–43.
- Bujtás, L. Z. 2017 b. 'Het Nederlandbeeld van de tot de galeien veroordeelde Hongaarse predikanten.' *Acta Neerlandica*. 14: 89–120.
- Bujtás, L. Z. 2019. 'Lelkészavatás egy holland hadihajó fedélzetén. Gilles Viret, a gályarab prédikátorok "ismeretlen" ismerőse.' [Predikantenbevestiging aan het boord van een Nederlandse oorlogsschip. Gilles Viret, een "onbekende" bekende van de galeislaaf-predikanten] Berecz, Á. (ed). *Lelkeszek, nemesek, polgárok Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből*. [Predikanten, adeligen, burgers. *Studies uit de Ráday-verzameling*] Budapest: Ráday Gyűjtemény, 9–32.
- Buren Schele, A. D. 1840. *Episode uit het leven van Michiel Adriaansz. de Ruiter. Geschiedkundige roman (De galeislaven te Napels)*. Amsterdam: Tielkemeijer.
- Clerc, J. le. 1723–1728. *Histoire des provinces-unies des Pays-Bas*. 3 delen. Amsterdam: L'Honoré, Châtelain.
- Costerus, F. 1692. 'Kerk in verdrukkinge.' *Nederlands vloek en zegen*. Hoorn: Korting.s.d. 181–286.
- Duykerius, J. 1686. *Korte verhandeling der algemeyne kerkelyke geschiedenissen, beginnende van Jesu Christi hemelvaart, en eyndigende op 't jaar 1686*. Amsterdam: Swart.
- Eekhof, A. 1923. *Hongarije. Gedenkboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond bij gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan, 1898–1923*. Amsterdam-Sloterdijk: Algemeen Nederlandsch Verbond te Dordrecht, 151–171.
- Een brief geschreven van een gereformeert predikant in Hungaryen aen twee professoren van Utrecht, verhalende hoe hy nevens veel andere predicanten om de religie eerst in deerlijcke gevanckenisse en daer na op de galeyen van Napels is geworpen*. Utrecht: Ribbius, 1675.
- Een kerk onder toezicht. Friese synode verslagen, 1621–1700*. Kalma, J. J. (ed). 3 delen. Ljouwert: Fryske Akademy, 1990.
- Gottfried, J. L. 1629–1634. *Historische Chronick oder Beschreibung der merckwürdigsten Geschichte*. 8 delen. Frankfurt am Main: Röteln.

- Gueudeville, N. 1703. *La grand theatre historique, ou nouvelle histoire universelle, tant sacrée que profane*. 5 delen. Leiden: Aa.
- Heidegger, J. H. 1684. *Historia papatus, novissimo historiae lutheranismi et calvinismi fabro κατὰ βίαιον reposita*. Amstelaedami: Wetstein.
- Hornius, G. 1665. *Historia ecclesiastica et politica*. Ludguni Batavorum/Roterodami: Hack.
- Jurieu, P. 1685. *Prejugez legitimes contre le papisme*. 2 delen. Amsterdam: Desbordes.
- Knuttel, W. P. C. 1889–1920. *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. 10 delen. 's-Gravenhage: [Koninklijke Bibliotheek].
- Knuttel, W. P. C. 1908–1916. *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland*, 5 delen. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Kocsi Csergő, B. 1728. 'Narratio brevis de oppressa libertate hungaricarum ecclesiarum.' Lampe, F. A. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum: Poolsum, 746–919.
- Kónya, P. 2013. 'Die ungarischen Galeerensklaven.' Bahlcke, J. et al. (hrsg.). *Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Konstitution und Konkurrenz im nationen- und epochenübergreifenden Zugriff*. Berlin: Akademie Verlag, 924–930.
<https://doi.org/10.1524/9783050093437.924>
- Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraaren in Hungariën*. Amsterdam: Someren, 1677.
- Kort en waaragtig verhaal van de laatste vervolging der Euangelische leeraren in Hungariën, neffens de tegenwoordighe onmenschenlijke wreedheden, die men aangedaan heeft der leeraren der gereformeerde in Vrankryk, en het wytberomde Edict van Nantes, met des selfsvernietiging door desen tegenwoordigen koning*. Amsterdam: Boekholt, 1686.
- Lampe, F. A. 1728. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum: Poolsum.
- Leydecker, J. 1691. *Kerckelycke historie, soo van het oude en nieuwe testament: met een opschuyving der tijd-gordijn in de voornaemste jaergetallen, sedert de wereld-schepping tot nu toe*. Dordrecht: Goris.
- Leydecker, J. 1701. *Adam, Moses en Christus, ofte aarts-vaderlyke, Joods een christelijke oudheden, sonder het Oude als Nieuwe Testament aan-een-geschakeld en elk op de juyste rang van zijn tijd geplaatst, sederd*

- de wereld-schepping tot Ao. MDCCI.* 2 delen. Middelburg: Meertens-Boter.
- Leydecker, M. 1687. *Continuatio historiae ecclesiasticae ab a. MDCLXVI ad hunc annum MDCLXXXVII.* [zonder apart impressum bij een gebonden met] Hornius, G. *Historia ecclesiastica et politica.* Lugduni Batavorum: Verbessel, Luchtman.
- Livre des Actes des Eglises Wallonnes aux Pays-Bas 1601–1697.* Posthumus Meyjes, G. H. M. & Bots, H. (eds.). Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2005. (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, 101).
- Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas, 1635–1688.* Bourlier, É. & la Commission de l'histoire des Eglises Wallonnes (eds.). 2 delen. La Haye: Nijhoff, 1896–1904.
- Merkwaardig een beknopte historie van het leven en de helden-daaden van Michiel de Ruiter.* Middelburg: Taillefert Davidszoon, s.d. [1762].
- Mijs, U. J. 1929. 'Uit het leven van Ds. Theodorus Westhovius (in 1673 en 1675/6 vlootpredikant van Michiel Adrsz. De Ruyter).' *Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.* 114–144.
- Miklós, E. 1918. 'De schr. v. A. v. P.'s "Naauwk. verhaal" (1684).' *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis.* 14: 75–90.
- Miklós, E. 1919. 'De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674–1680).' *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap.* 40: 10–110.
- Otrokoci Főris, F. 1676. *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data, 1676.* Herpay, G. (ed). Debrecen: Sylvester nyomda, 1933. (Editio fraternitatis pastorum Helveticae Confessionis addictorum in Hungaria, series III).
- Pfister, R. 1964–1985. *Kirchengeschichte der Schweiz.* 3 delen. Zürich: Zwingli Verlag; Theologischer Verlag.
- Poot, A. van. 1684. *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungariën.* Amsterdam: Hoorn.
- Posthumus Meyjes, G.H.M. 1975. *Geschiedenis van het Waalse College 1606–1699. Tevens een bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het Fonds Hallet.* Leiden: Universitaire Pers.
- <https://doi.org/10.1163/9789004672512>

- Postma, F. 2011. 'Als ballingen aan de boorden van de Amstel... De bijdragen van acht Hongaarse galei-predikanten in het album amicorum van ds. Johannes Albertus Zaunschlifer: Amsterdam, 27 oktober 1676.' *Acta Neerlandica*. 8: 93–113.
- Propositie van den Extraordinari Ambassadeur den Grave van Oxenstern gedaen tot Weenen, behelzende de bedruckte Euangelische in Hongarijen, Bohemen en andere plaetzen*. Utrecht: Appelaer, 1675.
- Schaffert, H. 1975. *Johann Heinrich Heidegger, 1633–1698, Professor der Theologie, Protektor der ungarischen Prädikanten*. Zürich: Schaffert.
- Sprenger van Eyk, J. P. 1845. *De martelaars der Protestantsche kerken van Hongarije in de zeventiende eeuw*. Dordrecht: Lagerwey.
- Stijl, S. 1776. *Het leven van Michiel Adriaanszoon de Ruiter*. Amsterdam: Conradi; Harlingen: Plaats.
- Supplicatie van 71 gevangene Sweitzeren Augsbursche Confessie-genooten predicanten en school-meesters aen Syn Keyserlycke Mayesteyt. 1675. *Propositie van den Extraordinari Ambassadeur den Grave van Oxenstern, gedaen tot Weenen, behelzende de bedruckte Euangelische in Hongarijen, Bohemen en andere plaetzen*. Utrecht: Appelaer.
- Swaberland, C. 1782. Michiel Adriaansz. de Ruyter of de verlossing der Hongarische predikanten. *Zedelyke tooneelspellen*. Amsterdam: Gartman, 221–330.
- Thury, E. 1912. *Adatok a magyar protestáns gályarablelkészek történetéhez*. [Gegevens betreffende de geschiedenis van de Hongaarse protestantse galeislaaf-predikanten] Budapest: Athenaeum.
- Thury, E. 1998. *Dunántúli Református Egyházkerület története*. [Geschiedenis van de hervormde kerkprovincie Transdanubië] 2 delen. Pozsony: Kalligram (Csallóközi Kiskönyvtár).
- Truog, G. 1979. 'Zaff, ein ausgestorbenes Geschlecht aus dem Engadin und einige Nachrichten über Namensträger und Nachkommen.' *Bündner Monatsblatt. Zeitschrift für Bündner Geschichte, Landeskunde und Baukultur*. 33.5–6: 157–177.
- Twee brieven geschreven uyt de galeyen van Napels, de eerste aen twee professoren, Franciscus Burmannus en de Johannes Leusden, de andere aen de Hungerse studenten tot Utrecht studerende*. 1675. Utrecht: Clerck.
- Vries, S. de. 1698–1700. *Omstandigh vervolgh op Joh. Lodew. Gottfrieds Historische kronyck: of algemeene historische gedenk-boek en der voor-*

naemste uytgeleesenste weerdlycke en kercklycke geschiedenissen des geheelen aerdbodems. 2 delen. Leiden: Aa.

Wenneker, E. 1995. 'Nicolaus Zaff, ein Bündner Arzt und Theologe in Venedig.' *Bündner Monatsblatt. Zeitschrift für Bündner Geschichte, Landeskunde und Baukultur*. 49.1: 30–45.

Westerman, M. 1815. *Admiraal de Ruiter te Napels*. Amsterdam: Rohloff.